

19 Yüzyıl Sosyal Tıbbı

Yazan: Dr. Deniz Akgün, Halk Sağlığı Uzmanı, **Bilim ve Gelecek Dergisi**, Sayı: 56

Tıp, sosyal bir bilimdir; ve politika tıbbın genelleştirilmiş halinden başka bir şey değil.

Rudolf Virchow

19. Yüzyıl'da gerçekleşen sanayi devrimi, insan sağlığını etkileyen sosyal etmenlerin açıkça gözlenebilir hale gelmesini de sağladı. Sosyal tıpla ilgili düşünceler de Avrupa'da tutulmaya başlanan sağlık istatistikleri ile birlikte sosyal sınıflar arasında ölüm oranlarının birbirinden farklı olduğunun ve hastalıkların yoksullukla ilişkisinin ortaya çıkmasıyla gündeme geldi. (1)

Bu dönemde büyük kentler kurulmuş, üreticiler fabrikalarda bir araya gelmeye başlamış, ortak yaşam alanları ortaya çıkmış ve buna bağlı olarak sağlığı etkileyen pek çok sosyal etmen doğrudan gözlenebilir hale gelmiştir. Aynı zamanda kötü çalışma ve yaşam koşullarının sadece bundan doğrudan etkilenen kişileri değil, toplumun genelini kapsayan risklere yol açtığı görülmüştür. Bu kapsamda 19. Yüzyıl'da, toplumun sağlığını etkileyen çalışma ve yaşam koşullarını düzeltmeye yönelik uygulamaların, kişilerin kendilerini ilgilendirmenin ötesinde kamusal bir sorun olarak ele alınması gerektiği görüşünün ortaya çıktığı görülmektedir. İşgücünün sağlıklı bir şekilde yeniden üretiminin gerekli olduğu ilk dönem kapitalizmi için, çalışma ve yaşam koşullarında bazı iyileştirmelerin yapılması, üretimin sürdürülebilmesi açısından da bir zorunluluk haline gelmeye başlamıştı. Koruyucu hekimlikle ilgili ilk çalışmaları yürüten Peter Frank "Sağlık Zabıtası Hizmetleri" adlı eserinde, "Kralın en büyük hazinesi halk olduğundan onların yaşamlarının ve sağlıklarının korunması gerekir." görüşünü dile getirmiştir.(2)

Sosyal tıpla ilgili ilk kapsamlı uygulamalar da dolayısıyla, sanayi devriminin beşiği olan İngiltere'de gerçekleşti. 19. Yüzyılın ortalarında İngiltere sanayi kentlerinde Charles Dickens'ın romanlarına konu olan sefalet koşulları hüküm sürmekteydi. Yeni kurulan sanayi kentlerinde işçilerin yaşam ve çalışma koşulları son derece kötüydü. Uzun çalışma saatleri, kalabalık barınma koşulları, geçinmek için gerekli olandan çok daha az gelir ve hemen hiç bir alt yapıya sahip olmayan kent ortamları, o dönemin karakteristikleri arasında bulunmaktaydı. İşçiler ancak 20'li yaşlarına kadar yaşayabilmekteydiler. Beslenme yetersizlikleri ile uzun ve zorlu çalışma koşulları, bitkin düşen bedenleri her türlü hastalığa karşı savunmasız bırakmaktaydı. İş kazaları ve meslek hastalıkları yaygındı. Kadınlar ve çocuklar gibi duyarlı grupların riskli çalışma koşullarından korunmasına yönelik hemen hiç bir önlem alınmamaktaydı. Evsel atıklar çoğu kez geliş güzel bir şekilde caddelere boşalmaktaydı. Evlere kadar uzanan sağlıklı su ve kanalizasyon sistemleri yoktu. Verem ve tifüs gibi korku saçan hastalıklar yoksul işçi mahallelerinin en sık ziyaretçileri arasındaydılar.

Sosyal tıbbın kökenlerinin antik yunan tıp felsefesinde aranması gerektiğini belirten René Sands, sağlık ve sosyal reform için mücadele eden Alman ve Fransız sağlık aktivistlerinden Jules Guerin, Alfred Grotjhan ile Rudolph Virchow'un bu alandaki çağdaş çalışmalarının da önemine dikkat çekmiştir. (4)

Almanya'da Grotjahn, sosyal tıp alanında önemli bir yapıt olarak kabul edilen ve tıbbi patolojilerle toplumsal patolojileri birbiriyle ilişkilendirdiği Sosyal Patoloji adlı kitabını 1915 yılında yayınladı. Bu kitapta en çok görülen, en çok öldüren ve en çok sakat bırakan

hastalıkları önemli hastalıklar olarak sınıflayan Grotjhan, bir hastalığın sadece hastalığa yakalanan kişileri değil, başta hasta kişinin yakınları olmak üzere tüm toplumu ilgilendirdiğini belirtmiştir. Grotjhan'a göre hastalıkların nedeni ile ilgili fiziksel, biyolojik ya da kimyasal nedenlerin yanı sıra; sosyal, ekonomik ve kültürel etmenlerin de incelenmesi gerekmektedir. (5)

19. yüzyılda sosyal hekimlik üzerine çalışmaları olan bir diğer düşünür olan Neuman ise, hekimlik ve toplum arasındaki ilişkileri şu şekilde açıklamaktadır: “*Genellikle hekimlik, biyolojik bilimlerden ayrılır. Gerçekte o, sosyal bir bilimdir, çünkü, amacı toplumsaldır. Hekimliğin temel amacı, kişilerin çevrelerine –yani yaşadıkları topluma- uyumlarını sürdürmek ve hastalık nedeni ile çevreye uyumlarını kaybedenlerin çevrelerine uyumlarını sağlamaktır*”. (5)

19. Yüzyıl bir diğer önemli sosyal tıpçı da John Snow'du. Londra'da 1853-54 yıllarındaki Kolera salgını sırasında değişik su kaynaklarından içme suyu elde eden bölgelerdeki Kolera ölümlerinin karşılaştırmalı istatistiksel analizini yapan Snow, bu şekilde salgının kaynağını belirleyerek kontrol altına alınmasını sağlamıştı. Geliştirdiği araştırma yöntemi ile aynı zamanda epidemiyoloji biliminin kurucusu olarak da kabul edilen Snow, Koleranın kirlenmiş sularla bulaştığını, Kolera vibriyonunun tanımlanmasından yaklaşık 30 yıl önce keşfetmiştir. Snow'un hastalığın önlenmesi için önerdiği öneriler arasında ise hastalığa neden olan su pompalarının kapatılması ve kötü koşullarda yaşayan yoksul sınıflar için yeterli barınma koşullarının sağlanması yer almaktaydı. (3)

19.Yüzyıl İngiltere'sinde sosyal tıp ve koruyucu hekimlik alanında çalışmalar yürüten bir diğer kişi ise Thomas Hodgkin olmuştur. Thomas Hodgkin üniversitede koruyucu çevre sağlığı önlemleri ile ilgili dersler vermekteydi. Hodgkin, sanayi devriminin erken evrelerinde İngiltere'de çocuk işçiliğinin önlenmesi konusunun önemine vurgu yapmıştır. Ayrıca yoksul kesimlere sağlık hizmeti götürülmesi konusunda çalışmalar yapan ve sosyal işlevleri bulunan pek çok organizasyonda yönetici olarak görev almıştı. Halka yönelik sağlığın korunması ve geliştirilmesi ile ilgili eğitim organizasyonları düzenleyen Hodgkin, bununla ilgili görüşlerini 1835 yılında kitaplaştırmıştır. Hodgkin, yapıtlarında evlerin yeterli havalandırma, yıkanma gibi temizlik olanaklarının bulunması ve evsel atık sistemlerinin oluşturulması gereğine vurgu yapmıştı. Aynı zamanda sağlıklı beslenme ve düzenli egzersizin önemine değinen Hodgkin, alkolizmin ve sigaranın zararları üzerine yazılar yazmıştı. İşyerinden kaynaklı sağlık riskleri ile de ilgilenen Hodgkin, toplum sağlığı ile ilgili konularda halka ve üniversite öğrencilerine yönelik eğitim programı hazırlayan ilk hekimlerden birisi olmuştur. (6)

19.yüzyılda sosyal tıpla ilgili önemli çalışmalar yürütmüş bilim adamlarından bir başkası ise Edwin Chadwick'tir. Sanayi devrimi sırasında İngiltere'de kent ortamını sağlık açısından uygun bir şekilde düzenlemeye yönelik yarı resmi bazı komisyonlar oluşturulmuştu. Edwin Chadwick de, yoksulluk ve fabrika komisyonları adıyla çalışmalar yapan bu komisyonların bir bölümünde yer alan etkin bir sosyal tıpçıydı.

Chadwick, hazırlanmasına önemli katkıda bulunduğu komisyon raporunun bazı bölümlerinin değiştirilmesi önerisini kabul etmemiş ve raporu, basım masraflarını kendisi karşılayarak bastırmıştır. Söz konusu raporda genel hatlarıyla işçilerin konutlarının genel koşulları, konut dışı kamusal ortamların (caddeler, su temini, drenaj vs.) koşulları, içinde bulunan ekonomik koşullar ve işyeri koşulları ele alınmaktaydı. Raporda ayrıca işçi barınakları, işçilerin sağlığını etkileyen alışkanlıklar, toplumda farklı sınıfların karşılaştırmalı yaşam biçimleri, koruyucu önlemlerin yaşam şansını ve kalitesini arttırdığına yönelik kanıtlar bulunmaktaydı.

Ayrıca halk sağlığını korumaya yönelik yasal düzenlemelerin ilkelerinin tanımlanması ve sanitasyon koşullarının ihmal edilmesi nedeniyle ortaya çıkan sosyal maliyetlere değinilmiştir.

“Chadwick raporunun” önemli bir özelliğini denetimsiz bir şekilde gerçekleşen sanayileşmenin toplum sağlığı açısından ortaya çıkardığı risklerin politik ve bilimsel yönleriyle birlikte ele alması oluşturmaktaydı. Raporun yayınlanmasından sonra 1947 yılında, İngiltere’de devletin halkın sağlığından sorumlu olduğunu belirten ilk düzenleme olan Halk Sağlığı Yasası kabul edildi. Rapor, bilimsel kapsamı açısından yapılacak diğer çalışmalar açısından da ufuk açıcı bir özellik taşıdı. 1944 yılında yayınlanan “İngiltere’de Emekçi Sınıfın Durumu” adlı yapıtında Frederich Engels, Chadwick’in gözlem ve görüşlerine de atıfta bulunmuştur. (7)

Frederich Engels tarafından hazırlanan “İngiltere’de Emekçi Sınıfın Durumu” adlı yapıt, 19.yüzyıl sosyal tıp yaklaşımının önemli kaynaklarından bir diğeridir. Engels bu kitabında binlerce insanın yaşamın gereklerinden yoksun bırakılmasının toplumsal anlamda cinayetle eşdeğer olduğunu belirtmektedir. “İngiltere’de işçi sınıfının en iyi durumda ağır çalışma koşulları ve iyi ücretin geçici katlanılabilir durumu; en kötü durumda ise evsizlik ve açlıktan ölüme varan derecede yoklukla karakterize olduğunu belirten Engels, dönemin yaygın sağlık sorunlarının var olan sosyal sorunlardan kaynaklandığını belirtmiştir. Engels’in yapıtında, hastalıkların toplumsal belirleyicileri kapsamında pek çok konuya yer verdiği görölmektedir. Londra’nın havasının oksijen azlığı nedeniyle mental ve fiziksel bitkinliğe ve direnç kaybına yol açtığını belirten Engels, çevresel zehirler, infeksiyon hastalıkları, alkolizm, beslenme sorunları, meslek hastalıkları ve sağlık personelinin dağılımı gibi toplum sağlığını etkileyen pek çok soruna değinmiştir. Engels, ortalama yaşam süresinin 20’li yıllarla ifade edildiği Liverpool kentinde uzun çalışma saatleri, madenlerdeki ağır çalışma koşulları ve çocuk işçiliğinin yaygın olması gibi etkenlerin neden olduğu sağlık sorunlarını da irdelediği görölmektedir. (7)

Bununla birlikte 19. yüzyılda ortaya çıkan sosyal tıp akımının kurucusu olma ünvanının Alman bilim adamı Rudolf Virchow’a ait olduğunu belirtmemiz gerekir. Rudolf Virchow, çalışma arkadaşları Solomon Neumann ve Rudolf Leubscher’le birlikte sosyal tıp terimini ilk kullanan kişilerden biridir. Virchow’un makalelerinde Engels’in “İngiltere’de İşçi Sınıfının Durumu” kitabına da atıfta bulunduğu görölmektedir. Aynı zamanda Karl Marx’la birlikte Alman-Fransız Yıllığını yayına hazırlayan Arnold Ruge’in görüşlerinden faydalandığı ve sosyal tıpla ilgili görüşlerini, dönemin eleştirel politik bağlamının etkisi altında şekillendirmiş olduğu belirtilmektedir. (8)

Virchow, sağlık sorunları ile ilgili salgınları doğal ve yapay salgınlar olarak 2 başlık altında incelemekteydi. Ona göre değişik toplumsal sınıfları etkileyen salgın hastalıklar doğal salgınlar iken, yoksulları daha fazla etkileyen salgınlar ise yapay salgınlardır. Buna göre tifüs, skorbüt, verem ve ruhsal hastalıklar gibi yoksulları daha fazla etkileyen salgınlar yapay salgınlar iken, dizanteri, sıtma ve zatüre salgınları doğal salgınlar olarak ele alınmalıydı.

Virchow, modern toplum bağlamında sağlığın sosyal belirleyicilerini kapsamlı bir şekilde inceleyen ilk düşünürdür. Tıp teorilerini olgunlaştırırken antropoloji ve arkeoloji ile ilgileniyor, bunlardan esinleniyordu. Hegel’in diyalektik yöntemi, onun biyolojik ve sosyal sorunları ele alışındaki ana kaynağı oluşturmaktaydı. Sağlık sorunlarını tarihselliği içinde diyalektik bir süreç olarak ele alan Virchow, sağlığın sosyal belirleyicileri kavramını diyalektik yöntemin sağlık sorunlarına yönelik çoklu nedensellik yaklaşımı ile kavramsallaştırmıştır. (8)

Pür bilime karşı çıkan Virchow, bilimin topluma yararlı olması gerektiğini savunmaktaydı. Virchow'a göre hastalıklara yol açan neden, mikroplar gibi dış etkenler değil; bu etkenlerle karşılaşma durumunda ortaya çıkan, hücre düzeyindeki vücut yanıtıydı. Virchow, Robert Koch ve Ignaz Semmelweis tarafından ortaya konulan hastalıklara neden olan etken-ajan kuramının doğruluğunu kabul etmemiş, bu kuramı destekleyecek bulguların varlığı durumlarında bile tek başına bu kuramın sağlıkla ilgili doyurucu bilgiye ulaşma açısından yeterli olmayacağını belirtmiştir.

Sadece toplum sağlığı ölçeğinde değil hücre düzeyinde de tarihi değeri olan çalışmalar yürüten Virchow, tıp tarihinde hücre patolojisi alanının da kurucusu olarak anılmaktadır. Biyolojik düzeyde birbirinin antitezi olan sıvısal-hücreyel, dirimsel-mekanik süreçlerinin bir sentezi olarak hücreyel patoloji disiplinin şekillendirilmesini sağladı. Bugün hala tıpta kullanılan ve kanın pıhtılaşmasını açıklayan Virchow triadı, köprücük kemiği üzerinde tespit edilebilen Virchow nodülü, bazı hücreyel yapılar ve vücut fizyolojisinde etkili olan bazı proteinler ilk olarak Virchow tarafından tanımlanmıştır.

Rudolf Virchow sosyal süreçler tarafından belirlendiğini düşündüğü sağlık sorunlarını hem teknik, hem de politik yönleriyle ele almıştır. Bu bakımdan mikroskopla barikat arasında geçen bir meslek yaşamına sahip olan Virchow, sosyal tıpla ilgili konularda politikaya bulaşmaktan da geri durmamıştı. Bilim ve bilimsel tıbbın sosyo-politik gerçeklikten ayrı ele alınmayacağını savunan Virchow bilim adamlarının görevinin, bilimsel araştırmaların bulgularıyla bu araştırmalar tarafından işaret edilen politik yaklaşımlar arasında ilişkiyi ortaya çıkarmak olduğunu belirtmiştir.

Rudolf Leubuscher'le birlikte sosyal tıp konularıyla ilgili çıkardıkları bilimsel dergiyi barınma, beslenme, istihdam ve gelir konularıyla ilgili bir çeşit bilgilendirme platformu olarak kullanan Virchow, bu alanlarla ilgili sosyal içerikli öneriler geliştirmiştir. Virchow'un ortaya koyduğu görüşler arasında çocuk işçiliğinin yasaklanması, yoksullara sağlık bakımı güvencesinin sağlanması, işyerlerindeki zehirli maddelerin kontrolü, yeterli havalandırmanın sağlanması, tehlikeli işlerde çalışma saatlerinin azaltılması ve gebelerin korunmasına yönelik önlemler bulunmaktaydı. Doktorların, yoksulların doğal avukatları olduğunu belirten Virchow, hükümetlerin yoksulluğu engellemek üzere ekonominin gelişimini sağlayacak düzenlemeleri yapması gerektiğini belirtmiştir.

Kent konseyinde çalıştığı dönemde Berlin'in kent yapısını daha sağlıklı hale getirme, yeni hastanelerin kurulması ve kanalizasyon sistemlerinin yeniden inşası çalışmalarını yürüttü. Okullarda sağlık hizmetlerinin yapılandırılmasına yönelik öneriler getirdi. Kamu binalarının sağlıklı bir şekilde havalandırılması ve ısıtılması ile Berlin kanalizasyon sistemi projelerini yürüttü.

Tıp reformu adlı yapıtında tıbbın yeniden yapılandırılması gerektiğini savundu. Bunun için ise sağlığının doğrudan sosyal bir sorun olarak ele alınması gerektiğini belirtti. Sağlığa etkide bulunan sosyal ve ekonomik belirleyicilerin bilimsel araştırmanın konuları arasında ele alınması gerektiğini dile getirdi. Hastalıklarla mücadele ederek sağlığı geliştirmeyi amaçlayan önlemlerin medikal olduğu kadar sosyal içerikli olması gerektiğini savundu. Bu görüşlerini kapsamlı şekliyle 1848 yılında Yukarı Silezya'daki Tifüs salgını incelemeleri sonrasında hazırladığı raporda örneklendirdi. Virchow tarafından yazılan bu salgın inceleme raporu, tıp tarihindeki yerini bir sosyal tıp klasiği olarak almıştır.

Virchow Yukarı Silezya Tifüs Salgını Raporu'nda hastalıkların, belirli koşullarda yaşayan bireyleri etkileyen olaylar olarak ele alınması durumunda, salgın hastalıkların da toplum yaşantısını etkileyen olguların göstergesi olarak ele alınması gerektiğini belirtmiştir. Virchow'un raporunda belirttiği Tifüs salgını, Yukarı Silezya bölgesinde kömür madeni işçileri ve aileleri arasında 1848 yılı Şubat, Mart aylarında ortaya çıkmıştır. Kendisi salgının incelenmesi için bölgeye gönderilmiş ve 3 hafta boyunca bölgede salgın hastalığın etkili olmasının nedenlerini araştırmıştır. Hazırladığı salgın raporu onun hekimlik kariyerinin yeni bir aşamasını oluşturmuştur. Ayrıca dönemin ilerici tıp kuramcısı olarak kabul edilmesini sağlamış ve sosyal tıbbın ortaya çıkmasına öncülük etmiştir.

Yukarı Silezya salgın raporunda hastalığın klinik özelliklerini ayrıntılarıyla tanımlayan Virchow, ayrıca olgu sunumları, otopsi sonuçları, hastalığın etkilediği kişilerin sosyo-demografik özellikleri ve hastalıkla ilgili istatistiksel bilgilere yer vermiştir. Salgın raporunun ilk bölümünde sağlık sorunlarıyla ilişkili konular olarak bölgenin coğrafik, antropolojik ve sosyal özelliklerinden söz edilmekte; eğitim, barınma, beslenme ve sağlık uygulamaları hakkında bilgiler verilmektedir. Hastalıkla ilgili temel bilgileri verdikten sonra salgının altta yatan nedenlerinin tıbbi olmaktan çok sosyal olduğunu belirten Virchow, Yukarı Silezya'nın ekonomik ve politik koşulların salgının ortaya çıkmasında belirleyici olduğunu belirtmektedir.

Virchow'a göre bu sorun bir Tifüs hastasının ya da diğerinin ilaçla tedavi edilmesi, beslenme, giyinme ya da barınmasına çeki düzen verilmesi sorunu değildi. En düşük moral ve fiziksel düşkünlüğe sahip 1 milyon kişinin kültürüyle ilişkilidir. Sorun, palyatif çözümlerle bir şey yapılamayacak 1 milyon kişiyi ilgilendirmektedir ve çözüm bulmak isteniyorsa radikal olunması gerekmektedir. (9) Bölgede Tifüs salgınının çıkışının sosyal-kültürel pek çok konuyla yakından ilgili olduğunu dile getiren Virchow, kast benzeri sosyal tabakalaşmanın ve Katolik Kilisesi'nin toplum yaşantısı üzerinde etkili olmasının da, salgının ortaya çıkmasını koşullayan etmenler arasında ele alınması gerektiğini belirtmiştir.

Virchow, Tifüs salgınının toplum yaşantısındaki yozlaşma durumu ile de ilgili olduğunu belirtmekteydi. Ona göre salgın döneminde bürokrasi insanlara yardım etmedi ya da edemedi. Feodal aristokrasi parasını lüks için ve bina, ordu ve şehir budalalıkları için harcadı. Yukarı Silezya madenlerinden büyük gelir elde eden Plütokrasi (zenginler), Yukarı Silezyalıların varlığını tanımadı, onları araç ya da kendisine bağımlı olarak gördü. Papazlık hiyerarşisi de halkın biçare yoksulluğunu cennete giriş bileti olarak onaylamakla yetindi. (9)

Raporunda, “Böylesi yaygın bir Tifüs salgınının ancak Yukarı Silezya'daki yoksulluk ve kültürsüzlük ortamı tarafından yaratılan sefalet koşulları altında ortaya çıkabileceği konusunda herhangi bir kuşku olmamalıdır” diyen Virchow, bu koşullar değişirse Tifüs salgınının da tekrarlamayacağını belirtmiştir. Yukarı Silezya'da gelecekte böyle bir salgının çıkmasını önlemek için eğitim ve onun kız kardeşleri özgürlük ve refaha gereksinim olduğunu belirten Virchow, daha az basit ancak pratik olarak ise devasa sosyal sorunun çözüme kavuşturulması gerektiğini dile getirmişti. (9)

Akılcı ve demokratik bir hükümetin yalnızca maddi açıdan değil zihinsel olarak da halkı eğitmesi ve özgür olmasını sağlaması gerektiğini belirten Virchow'a göre toplumun eğitimi ile özgürlük ve refaha ulaşma, dışarıdan gelecek etkilerle sağlanamazdı. Ona göre toplum ihtiyaçlarını kendi çabalarıyla (Self determinasyon) sağlamalıdır.(9)

Sermayenin aşırı yoğunlaşmasının yanı sıra mülkiyetin bireylerin elinde toplanmasının, insanların gereksinimlerini karşılamasına engel olduğunu belirten Virchow, bölgede etkili

olan feodal yapının da kişilerin üretimlerinden faydalanmasına elvermemesine dikkat çekmekteydi. Her yerde olması gereken, okulların Kilise'den kesin sınırlarla ayrılması konusu, hiçbir yerde Yukarı Silezya'dakinden daha acil bir görev değildir, diyen Virchow'a göre Kilise'nin etkisinin azaltılmasının, toplum ve birey refahı ile ilişkili görülmesi gerekmektedir. Ona göre her yerde özgürlük ve bağımsızlığın doğal düşmanları olan dini baskı ve kaba bağnazlık, Yukarı Silezya'da başka herhangi bir yerden daha acı meyvalara neden olmaktadır. Virchow, Tifüs salgını gibi sağlık sorunlarına çözüm olarak tarım ve hayvancılığın geliştirilmesini, karayolu ve tren yolu yapımını ve endüstrileşme aracılığıyla yiyecek, giyecek, barınma olanaklarının arttırılmasını önermiştir. Ayrıca fiziksel egzersiz ve günlük sürenin yarısını zihinsel gelişim için harcayabilme olanağını sağlanması gibi sosyo-kültürel değişim stratejilerine de önerileri arasında yer vermektedir.

Toplum düzeyinde her sınıftan kişi için sağlıklı olmanın bireysel hak olarak kabul edilmesini sağlayacak politik kurumların kurulmasını öneren Virchow; eğitim olmaksızın özgürlüğün anarşiyi, özgürlük olmaksızın eğitimin ise devrimi getireceğini belirtmiştir. Özgür demokrasi ve self determinasyonun bulunduğu yerlerde açlığın ve bununla ilişkili salgın hastalıkların görülmeyeceğini dile getiren Virchow, raporunda salgın hastalığa çözüm olarak Yukarı Silezya'da insanların kendi dilleriyle eğitim görmesini sağlayacak ve katolik hiyerarşinin dışında okulların kurulmasını da öneriyor.

Virchow son bölümde hastalığa yol açan etkenlerin etkili bir özetini yapıyor ve önerdiği çözümlerin uygulanması ümidini dile getirerek raporu bitiriyor. Salgın incelemesinin ardından babasına yazdığı mektupta ise, “bu salgın deneyimi bana yarım bir insan olma yerine tıbbi inanışları; sosyal ve politik yaklaşımları ile birleştirebilen bütün bir insan olma olanağını sağladı” diye yazmıştır. (10)

Kaynakça:

1. What is Social Medicine? Matthew R. Anderson, Lanny Smith, and Victor W. Sidel. <http://www.monthlyreview.org/0105anderson.htm>
2. Nusret Fişek. Sağlık Yönetiminde Modern Eğilimler. http://www.ttb.org.tr/n_fisek/kitap_1/8.html
3. Mode of Communication of Cholera. <http://www.ph.ucla.edu/EPI/snow/snowbook.html>
4. How Did Social Medicine Evolve, and Where Is It Heading? PLoS Medicine | www.plosmedicine.org October 2006 | Volume 3 | Issue 10. 1667-1672.
5. A.Gürhan Fişek, Şenay Gökbayrak. Sosyal Hekimlik Politikaları İçinde Doğum Hekimliği ve Eğitimin Yeri. <http://sosyalpolitika.fisek.org.tr/?p=51>
6. Thomas Hodgkin: medical immortal and uncompromising idealist Marvin J. Stone, MD, Proc (Bayl Univ Med Cent). 2005 October; 18(4): 368–375.
7. [Friedrich Engels](#). İngiltere'de Emekçi Sınıfın Durumu. Sol yayınları, 1997.
8. Howard Waitzkin. Virchow's Lasting Contributions to Social Medicine. Social Medicine. Volume 1, No 1, February 2006.
9. Rudolf Virchow. Report on the Typhus Epidemic in Upper Silesia. Social Medicine. Volume 1, No 1, February 2006.
10. George A. Silver. Virchow, The Heroic Model in Medicine: Health Policy by Accolade. AJPH January 1987, Vol. 82 77, No. 1